

ԻՆՉ Է ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Հայի անցեալ ու ներկայ կուլտուրան փոքրի շատէ բարեխիղճ դիտողը կնկատէ, որ այդ կուլտուրայի մէջ կարմիր թելի նման անցնում է մի գիծ—այդ նմանողութեան գիծն է: Եթէ չիբաւի մարդկային կուլտուրայի զարգացման գործում պատմաբանները պէտք է ազգերից ոմանց ստեղծագործող, ոմանց նմանող, կատարելագործող և ոմանց էլ տարածող ածականով բնութագրեն ընդհանրապէս, ապա մեր ազգը նմանող ազգերի շարքն է անցնելու: Նա իւր ունեցած կուլտուրայի մէջ համարեալ ինքնուրոյն բան չի ստեղծել, բաւականացել է իւր դարաւոր մարտիրոսագրութեան ընթացքում միայն ուրիշ ազգերից վերցնել իրեն մատչելի նիւթը՝ նմանել եղածին որքան այդ հնարաւոր էր իւր համար: Անշուշտ նմանողութիւնը մարդկային հոգուն յատուկ մի յատկութիւն է և իւր հերթին շատ անգամ նպաստաւոր զարգացման համար: Եւ ով կարող է այս խորը արմատ ունեցող և յանախ, լաւ գործադրութեան դէպքում օգտաւէտ, հոգեկան ընդունակութեան դէմ բողոքել: Խնդիրը այն է, թէ ի՞նչ երևոյթների է նմանում մարդ, որ աստիճան դիտակցական է այդ նմանողութիւնը և որքան խորն է ըմբռնուած նմանուելիք երևոյթը:

Ուշադրութեան նիւթ դարձնելով մեր կուլտուրան՝ նկատում ենք, որ նա մեծ մասամբ իսկապէս նմանողական է. բայց որքան անցեալի վերաբերմամբ պէտք է խոստովանել, որ այդ նմանողութեան մէջ մարդիկ եղել են բարեխիղճ և հեռատես, նոյնքան ներկայումս թեթեակի և վայր ի վերոյ վերաբերմունք են ցոյց տալի դէպի նմանուելիք երևոյթը: Ով մեղանից չի խոստովանի, որ մեր բոլորիս ուշքը, կուլտուրան զարգաց-

նելու տեսակէտից, ուղղուած է դէպի Եւրոպան, որովհետեւ մեր մէջ չկայ այնքան յոգ, այնքան պատրաստութիւն, որ անկախ ստեղծագործութեան ուղիով զնայինք. սակայն ո՞ր բարեխիղճ քննադատը չի նկատի, որ մեր նմանողութեան գործում էլ մենք անպատրաստ, թերի ենք, որ Կրիլովի հետաքրքիր դերում ենք—գնդասեղի չափ փոքր զեռունները նկատում ենք, իսկ վիթխարի փղի մօտից անցնելով ուշք էլ չենք դարձնում նրա վրայ։ Այս վնասակար անուշադրութեան հիմքը ոչ միայն մեր ընդհանրապէս աչքի ընկնող ընդունակութիւններից զուրկ լինելու մէջ պէտք է փնտրենք, այլ նաև մեր անպատրաստութեան մէջ։ Մի երևոյթ հասկանալու համար հարկաւոր են՝ ընդունակութիւն և պատրաստութիւն. երբ այս երկու անհրաժեշտ պայմանները բացակայում են, անխուսափելիօրէն երևոյթը կամ կիսատ է հասկացւում կամ նոյն իսկ սխալ։

Մեր վերջին տարիների կուլտուրական գործը քննելիս նշկատում ենք, որ կարծես թէ մեր մտաւորականները հասարակական գործի մէջ մտնելիս չեն ուղում հաշիւ տալ, թէ որքան իրենք ընդունակ են կամ ո՞րքան. պատրաստութիւն ունին արդէն անհրաժեշտութիւն դարձած նմանողութեան գործը բարեխիղճ և գիտակցօրէն առաջ տանել։ Որ մեր գործը կուլտուրայի զարգացման դէպքում այժմ Եւրոպայի կուլտուրային նմանելն է և այդ կուլտուրան մերովսանն իւրացնելը, այդ փաստը անվիճելի է, բայց որ մենք անհրաժեշտ ու կարևոր երևոյթներին նմանելը թողած՝ մանր մունր և շատ անգամ խարուսիկ, շրջուցիչ երևոյթների ենք աշխատում նմանել, դրան թող պերճախօս վկայ լինի մեր զուր տեղը մեծ աղմուկ բարձրացնող մամուլը։

Քանի տարի է, որ մեր հասարակական գիտակցութեան արթնանալու, բողբոջելու և ծաղկելու համար մեր մամուլը շեփոր է փչում, թմբուկ է զարկում. ի՞նչ է սակայն այդ շեփորի ծայրը — մեծ մասամբ մի օրհներգութիւն ուղղուած աշխատաւոր գիւղացիութեան և իրաւագուրկ ու ընչազուրկ բանուորութեան հասցէին, որոնք սակայն դժբաղդարար ոչ լսում են այդ օրհներգը և ոչ էլ մի շօշափելի օգուտ ստանում։ Տեսնում

ենք, որ մեր հասարակութեան ղեկավար տիտղոսով պսակուած-
ները իրենց հոգացողութեան մենաշնորհ դարձած նիւթի հետ
մեծ մասամբ կամ ժանօթ չեն կամ սխալ են ըմբռնում: Հո-
սարակութիւնը նրանց կարծիքով կամ աշխատաւոր գիւղացիու-
թիւնն է, կամ չորրորդ դասակարգ բանուորութիւնը. կամ միւս
ժայրահեղութիւնը՝ վարձկան բանուորի քրտինքով հարստացող
բուրժուազիան: Նայեցէք մեր գրականութիւնը և կրտսնէք,
որ 5—15 կռպէկանոց թարգմանական բրօշիւրներով է ողողուած
դասակարգային խնդրի վերաբերեալ: Մարդիկ այն աստիճանի
միակողմանիացել, մանր խնդիրներով տարուել, խճճուել են,
որ էականն ու կարեւորը վաղուց անուշադրութեան են մատ-
նուել: Այս հանդամոնքը ես բացատրում եմ նրանով, որ մենք
մեր նմանողութեան գործում անգամ անբարեխիղճ, տկար ու
թեթեւամիտ ենք, որ զոնէ փոխ առնելու դէպքում լաւի ու
վատի, կարեւորի ու երկրորդականի խիստ զանազանութիւն
չենք դնում: Որքան մարդու պատրաստութիւնը քիչ է, որքան
մարդ զօրկ է խոր ընդունակութիւնից, նոյնքան նա մի երևոյ-
թի երկրորդական, մանր ու անկարեւոր կողմերին է աշխատում
նմանել. ևս առաւել նոյնը կարելի է ասել մի ազգի՝ ուրիշի
կուլտուրային նմանելու խնդրում: Դժբախտաբար, հասարակու-
թեան ղեկավարները իրենց թիւը և միակողմանի գործերի
պստասխանատուութիւնից ազատ են և օգտուելով իրենց բա-
ցառիկ արտօնութիւնից, ի՛ չարն են գործ դնում ուրիշների
բարեմտութիւնը:

Շատ անգամ է լսում, որ հայ մտաւորականը և մանա-
ւանդ նոր, սկսնակ սերունդը չի հետաքրքրում մայրենի գրա-
կանութիւնով և գիտութիւնով, բայց թող այդ Ֆիլիպպիկա
կարդացողը հանդէս գայ և մատնանիչ անէ այն նիւթերը, ո-
րոնցով նա ուզում է սերունդ կրթել, այն դրքերը, որով
հայ մտաւորականը հնարաւորութիւն ունի բարեխղճօրէն
իւր հոգեկան ու մտաւոր պաշարը հարստացնելու և իւրա-
ջնելու, երբ չորս կողմդ մեծ մասամբ բրօշիւրներ են, երբ եղած
աշխատանքները դասակարգային գիտակցութեան պրիզմայից են
անցկացրուած, այն ժամանակ ինքնաճանաչ մտաւորականը

իւր զարգացման ու յառաջադիմութեան նախանձից դրդուած ակամայից ուշքը դարձնում է օտար լեզուով եղած գրականութեան և օտարի կուլտուրայի մէջ է փնտրում իրեն հետաքրքրող հարցերի լուծումը: Տուէք նրան լուրջ, քննական, թէկուզ թարգմանական, գրականութիւն, լայն, առողջ դադափառներ մատակարարող գրքեր, որ նա իւր հետաքրքրութեան կենդրոնը հայ գրականութիւնը դարձնի: Վերցրէք մեր դպրոցները օրինակի համար և կտեսնէք, որ իւրաքանչիւր ուսուցիչ ոչ միայն ստիպուած է աշակերտների ինքնադարգացման համար մտածելու դէպքում օտար լեզուով գրքեր առաջարկել՝ ընթերցանութեան համար, այլ և շատ անգամ օտար լեզուով ձեռնարկները դարձնել դասագրքեր:

Մասնաւորելով խօսքս նկատեմ, որ այս վերջին 4—5 տարիների ընթացքում մեր գրականութիւնը ոչ միայն չի տուել, այլ և խնդիր չի բարձրացրել այն առթիւ, որ լուրջ քննութեան առնուի ըստիւնքեան աւելի քան անհրաժեշտ «ինչ է հասարակութիւն» երևութիւն: Ամեն օր կկարգաք թերթերում յանուն հասարակութեան կատարուած գործեր, հասարակութեան հասցէին ուղղուած, երբեմն չափաւորութեան սահմանից դուրս մեղադրականների շարքեր. կտեսնէք որ հասարակութիւնը օգնութեան է կանչւում մեծ, հասարակական գործչին պատուելու, որքան կարելի է շատ փող տալով նրան և այլն: Բայց ով է մինչև այժմ կարգացել հէնց այդ աղմկարար թերթերում, թէ ի՞նչ է ինքը այդ հասարակութիւն ասածդ, ինչպէս է կազմւում, ի՞նչ օրէնքներ են իշխում նրա զարգացման մէջ, որոնք են նրա յառաջադիմութեանը նպաստող հանգամանքները և ի՞նչ պայմաններ արգելք են հանդիսանում նրա զարգացման ընթացքում: Այս հիմնական ու անհրաժեշտ հարցերը երբ պարզ չեն, երբ քննութեան առարկայ չեն դարձել հասարակութեան մէջ, կարելի է այդ հասարակութեան անդամներին զնահատութեան այս կամ այն չափի տակ դնել և որքան բարեխիղճ են այդպիսի հասարակութեան «գործիչները»: Մեր հասարակութիւնն էլ զարնան հովերով կենդանացաւ, բայց արթնանալուց յետոյ իր առաջ տեսաւ միայն անա-

պատ, որտեղ մշակողների ու լուրջ ղեկավարների բացակայութիւնը խիստ աչքի էր ընկնում:

Ժամանակ է վերջապէս լուրջ, խոհեմ աշխատանք սկսելու այս հարցի համար: Գուցէ մեզանում դեռ չունենք ձեռնհաս ու պատրաստի անձինք, որ կարողանան ինքնուրոյն կերպով մշակել այս խնդիրը, այն ժամանակ դիմենք օտար գրականութեան, թարգմանենք, փոխադրենք աչքի ընկնող հեղինակների գրուածքները, տանք վերջապէս այս ամենից առաջ լուծուելիք խնդրի բացատրութիւնը, եթէ ուզում ենք իսկապէս մեր գոյութեան իրաւունքը պաշտպանած լինել գիտակցական կերպով:

Իմ նպատակն է այստեղ առնուազն այս խնդրի կարեւորութիւնը շեշտել և տալ քաղուածօրէն եղած լուծումներից ամենաաչքի ընկնողները: Պարտք եմ համարում յիշելու, որ ես հիւսում եմ այն մտքերն ու ուղղութիւնների էական կողմերը, որոնք իմ կարծիքով աւելի արժէքաւոր են և քննութեան արժանի, կցելով սրան նաև իմ հասկացողութիւնը: Օգտուել եմ մեծ մասամբ հետևեալ աշխատութիւններից.

L. Gumplowicz Grundriss der Soziologie.

Г. Зиммель Социальная дифференциация.

A. Loria Soziologie.

Н. Карпѣвъ Введение въ изучение социологии.

М. Ковалевскій Современные социологи.

I

Ինչ է հասարակութիւնը հարցը ըստ էութեան քննութեան է առնում և իւր ամբողջութեամբ հետազօտութեան նիւթ դարձնում սօցիոլոգիան: Այս գիտութիւնը մարդկային գիտութիւնների համակարգութեան մէջ ամենավերջինն է ըստ ժամանակագրութեան և կարելի է ասել, դեռ ևս ոչ ամեն տեղ և ոչ ամենքից ճանաչուած է իբր գիտութիւն: Սօցիոլոգիան 19-րդ դարում ծնունդ առնելով ամենայն յամառութեամբ և տոկունութեամբ շարունակում է մինչև այժմ էլ իւր գոյու-

Թեան իրաւունքները ճանաչեցնել տալ դիտական աշխատհում ընդհանրապէս:

Մարդկութիւնը իւր քաղաքակրթութեան, կուլտուրական զարգացման ընթացքում որքան աւելի է ընդարձակում իւր մտաւոր հորիզոնները թէ բնութեան և թէ մարդու վերաբերեալ կատարուած ուսումնասիրութիւնների աշխատհում, նոյնքան աւելի բարդանում են և բազմանում դիտութիւնները: Մարդկութեան հետ աճում է նաև նրա դիտութիւնը: Իւրաքանչիւր դար աշխատել է իւրովսանն նոր հորիզոն բաց անել մարդու առաջ և սրա հետ միասին առաջ բերել նոր հորիզոնը ուսումնասիրող մի նոր դիտութիւն: 19-րդ դարը մարդկային դիտութիւնների շարքում տեղ առեց մի նոր դիտութեան՝ սօցիոլոգիային, որի ծաղկումն ու առաջադիմութիւնը վերապահուել է մեր դարուն:

18-րդ դարի վերջին դիտական ուսումնասիրութիւնները միացած իրական կեանքի մէջ բռնկած մեծ լեղափոխութեանը, չկարողացան հասարակութեան ինչ շինելու հարցը ըստ արժանւոյն և ուղիղ վճել և իրրև առկախ խնդիր ժառանգութիւն թողին 19-րդ դարին, որը, պէտք է խոստովանել, այս դէպքում պատուաւոր ժառանգ հանդիսացաւ: 18-րդ դարում հասարակութիւնը ըստ էութեան քննութեան չէր առնուել, չնայելով, որ ժամանակի մեծ դուխները և անձնազոր մարդիկ, օր ու դիշեր աշխատում էին հասարակութեան բարեկեցութեան ու լաւ ապագայի, «ոսկէ դարի» հիմքը դնել:

Մարդկութեան բարօրութեան համար վաղուց ի վեր կռուախնձոր դարձած «ոսկէ դարը», որ մինչև քրիստոնէութիւնը համարւում էր արդէն եղած, կատարուած մի իրողութիւն և միայն քրիստոնէութիւնից լետոյ նորից ապագայում իրականութիւն ստանալու տենչի է վերափոխուում, 18-րդ դարը աշխատում էր ձեռք բերել այն, հիմք ունենալով անհատը և նրա ոյժերը: Կարծում էին, որ անհատն է այն ոյժը, որը կարող է փակուած դրախտի բանալին դտնել և բաց անել երջանկութեան դուռը: Անհատն էր հասարակութեան մէջ գերիշխող ոյժը այն ժամանակուայ կարծիքով, անհատը հասարա-

կուլթիւնից աւելի ուժեղ էր համարուում. անհատի ստեղծագործող և ճանապարհ բացանող դերի մասին ոչ մի կասկած չէր կարող լինել: Այս ուղղութեամբ կատարուած երկար արիւն-հեղուլթիւնները և աւերածութիւնները թէ մտաւոր և թէ նիւթական աշխարհներում ցոյց տուին, որ ընտրուած ճանապարհը սխալ է, որ անհատի ոյժը չափից դուրս բարձր է գնահատուել և առաջ քաշուել և միւս կողմից հասարակութեան նշանակութիւնը ըստ էութեան չի հասկացուել, հասարակական ոյժը չի գնահատուել լրջօրէն: Ահա հանդէս է դալի 19-րդ դարը այդ սխալը ուղղելու և իւր ուշք ու միտքը դարձնում է ամբողջապէս հասարակական ոյժի վրայ, քննութեան է առնում հէնց իրենց հասարակութեան իրրև մի պատմական և այժմ էլ գոյութիւն ունեցող տուեալ, այս քննութեան արդիւնքն է լինում գիտնական նոր ճիւղի, սօցիոլոգիայի, հանդէս դալը յանձին Օգիւստ Կոստի—Ֆրանսիայում:

Գիտական աշխարհը իւր ուշադրութիւնը դարձնում է նոր գիտութեան վրայ. աշխատաւորների թիւը շուտով բազմանում է. ուսումնասիրութիւնը առաջ է գնում հսկայական քայլերով: Սակայն 19-րդ դարու կիսից լետոյ նոր գիտութեան շուրջը մի տեսակ շփոթութիւն է ծաղում. մտքերը պղտորւում են և նոր գիտութեան հակառակորդների թիւը աճում է: Արդէն բաւական յառաջագիմած քաղաքատնտեսութիւնը, նոր հիմքերով ամրապնդուած իրաւաբանութիւնը, ժամանակի իշխող բնական գիտութիւնը, փորձնական հոգեբանութիւնը, իւրաքանչիւրը իւր հերթին աշխատում է իւր վրայ առնել նոր գիտութեան առաքելութիւնը, աշխատում է ինքը լրացնել այն, ինչոր ուզում է նոր գիտութիւնը կատարել և այսպիսով նոր ծնուած մանուկ գիտութիւնը հէնց օրօրոցում խեղտել: Այս գիտութիւններից իւրաքանչիւրը միայն իւր տեսակէտով է նայում խնդրին. հասարակութեան ինչ լինելը աշխատում է իւր յատուկ, միակողմանի միջոցներով լուծել, որ և չի յաջողւում և ոչ մէկին, քանի որ խնդիրը աւելի լայն և բազմակողմանի բովանդակութիւն ունի, քան այդ գիտութիւնների առաջարկած լուծումները առանձին առանձին վեր-

ցրած: 19-րդ դարու 80-ական թուականներում իրեն մեծ թափով հանդէս են զալի նոր գիտութեան շատագոյներ և աշխատում են ուրոյն ճանապարհով և անկախ միջոցներով գիտութիւնների շարքում պատուաւոր տեղ տալ ու պաշտպանել սօցիօլօգիային: Այս դէպքում առանձնապէս Իտալիան հանդէս է բերում մի շարք գիտնականներ, ապա Ֆրանսիան տալիս է ականաւոր գիտնականներ, Ռուսաստանը ևս իր հերթին լետ չի մնում մի քանի տաղանդաւոր զրոյներ տալուց նոր գիտութեան ճանապարհը հարթելու համար: Միայն Գերմանիան է, որ յամառօրէն մինչև վերջերս էլ պնդում է իւր հայեցակէտը, թէ սօցիօլօգիան առանձին գիտութիւն չէ, որ նա մտնում է այս կամ այն գիտութեան մէջ: Գերմանական հոմալսարաններում մինչև օրս էլ (ինչպէս նաև Ռուսաստանում մինչև վերջերս) չկան առանձին ուսուցչապետներ, որոնք սօցիօլօգիան դարձնէին յատուկ դասախօսութեան նիւթ (բացառութեամբ Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետ Զիմմէլի, որը երբեմն կարդում է սօցիօլօգիայի մասին, բայց զանազան առումների տակ): Որքան և յամառէր նոր գիտութեան դէմ մղուած կռիւր և տևական, այնուամենայնիւ նա կարողացաւ յաղթանակը տանել:

Առաջները հասարակութեան ինչ լինելը ուսումնասիրելու, քննելու դէպքում հասարակութիւնը մասերի էին բաժանում և առանձին մասերը ուսումնասիրում, կարծելով որ այդ մասերի ուսումնասիրութիւնը բաւական է խնդրի ամբողջական պարզաբանութեան համար: Շատերը հասարակութեան մէջ տեսնում էին իբրև էական ոյժ և զլիաւոր տարր իրաւունքը և որովհետև իրաւունքը արդէն մի առանձին գիտութեան՝ իրաւաբանութեան նիւթն է կազմում, աւարկում էին, օր սօցիօլօգիան այս տեսակէտից աւելորդ է. նոյնը անում էին նաև տնտեսագէտները, տնտեսութիւնը համարելով ղեկավարող ոյժ հասարակութեան մէջ և քաղաքատնտեսութեանն էին վերապահում հասարակութեան ինչ լինելու ուսումնասիրութիւնը: Նման ընթացք էին բռնել մասամբ և բնագէտները. հասարակութիւնը նմանեցնելով օրգանիզմի և նրա զարգացման, յառաջա-

գիմութեան ընթացքը օրդանիզմի զարգացման օրէնքներով բացատրելով:

Այս բոլոր առարկութիւններում աչքի է ընկնում մի հիմնական թերութիւն, այդ այն է, որ վերոյիշեալ գիտութիւնները հասարակութիւնը ոչ թէ իւր ամբողջութեամբ են քննութեան առնում, այլ տարրալուծում են, ընտրում մի տարրը և այդ էլ համարում և էական և ամբողջ փոխարինող տարրը: Մի՞թէ պարզ չէ սակայն, որ ամբողջի տեղ մասը ընտրել՝ արդէն իսկ խնդրի քննութեան ամբողջութեան համար վտանգաւոր է. հնարաւոր է, որ մասը ամբողջի դերը խաղալ և պարզ ու լրիւ արտայայտէ այն, ինչոր ամբողջը ունի իւր մէջ: Թէ իրաւունքը, թէ տնտեսութիւնը, թէ մարդու օրգանական զարգացումը հասարակութեան մէջ միայն բաղադրիչ երևոյթներ են, միայն մասեր են ամբողջ տուեալի. այդ բոլորը պէտք է քննութեան առնուին միասին վերցրած, կապակցուած միմեանց հետ, իրար հետ յարաբերութեան մէջ մտած դէպքում և ոչ առանձին առանձին: Ինչպէս մի տուն այլ բան է, այլ հասկացողութիւն, այլ տուեալ, քան այդ տան բաղադրիչ մասերը (քար, փայտ, աւազ, կիր, կարասիներ և այլն), նոյնպէս հասարակութիւնը այլ երևոյթ, հասկացողութիւն է, քան նրա բաղադրիչ մասերը առանձին առանձին վերցրած: Սօցիօլոգիան կոչուած է քննելու ամբողջ իւր էութեամբ, ամբողջութիւն կազմող մասերի յարաբերութիւնները, ընդհարումները, կապակցութիւնները, որոնք միացած մասեր են տալիս և ամբողջ պատկերը:

Բացի այս մի գիտութիւն ոչ միայն իւր նիւթով է մի այլ գիտութիւնից տարբերուած, այլ և իւր ուսումնասիրութեան մեթոդով. նոյն նիւթը կարելի է ուսումնասիրել զանազան մեթոդներով, զանազան տեսակէտներով, այդ դեռ չի նշանակում ի հարկէ, որ նիւթի նոյնութեան պատճառով այդ գիտութիւններից մէկի գոյութիւնը պէտք է ժխտել: Մի բոլոր նոյն իսկ ենթադրենք, որ սօցիօլոգիան նոյնն է ուսումնասիրում, ինչ որ միւս գիտութիւնները, այդ դեռ մեզ իրաւունք չի տալի նրա գոյութիւնը իբրև առանձին գիտութիւն ժխտել, քանի որ նա այլ տեսակէտով է մօտենում հարցին:

Մինչդեռ մարդկային գիտութիւնների աղքատիկ շրջանում մի նոր գիտութեան հանդէս դալը տւելի շուտ կապուած էր նիւթի նորութեան ու առանձնակի բնաւորութեան հետ, այժմ, երբ գիտութիւնները բարդացել են, երբ ուսումնասիրութիւնների որակն ու քանակը խիստ աճել է, հնարաւոր է դարձել մի նոր գիտութեան երևան գալը հէնց իրենց այդ գիտութիւնների միջից: Սկզբում մարդը իւր առաջ ունէր մի մեծ աշխարհ չմշակուած նիւթերի, չհետազօտուած երևոյթների և դրա համար ստեղծում էր նոր նոր գիտութիւններ համապատասխան երևոյթին և նիւթին: Այժմ գիտութիւնները իրենք այնքան են բարդուել, որ կարիք է զգացւում քննութեան ենթարկելու հէնց իրենց գիտութիւններին, որոշելու նրանց արժէքը ընդհանրապէս մարդկային լաւաշաղիմութեան տեսակէտից և այս ոչ պակաս կարևոր խնդիրը իր քննութեան նիւթ է դարձնում մի նոր գիտութիւն, օրինակ սօցիօլօգիան: Հոգեկան գիտութիւնների (geisteswissenschaften) խիստ կտրուած լինելը իրարից կարծես ըստինքեան մի դրդիչ է դառնում մի նոր, այդ բոլոր գիտութիւնները միմեանց հետ կապող, գիտութեան առաջ դալուն:

Մինչդեռ ուրիշ գիտութիւններ ըստ մեծի մասին աշխատում են նախ ուսումնասիրուելիք նիւթը մշտկել, պարզել, ապա անցնել ուսումնասիրութեան մեթոդի խնդրին, նոր գիտութեան համար կարևոր է եղած նիւթի մշակութեան ձևի, եղանակի մասին հոգ տանելը, նոր մեթոդի մշակութիւնը: Մարդկային հասարակութեան զանազան կողմերը ուսումնասիրող գիտութիւնները տալիս են միայն զատ զատ տեղեկութիւններ, որոնց սօցիօլօգիան միացնելով աշխատում է նոր մեթոդով ուսումնասիրել: Սօցիօլօգիան ոչ միայն միւս գիտութիւնների տուած նիւթերից է օգտւում, այլ և նրանց մեթոդներից, աշխատելով դորձածել սրանցից իւրաքանչիւրի իւր համապատասխան դէպքում ամբողջութիւնը հասկանալու համար: Մարդկային հասարակութեան վերաբերեալ գիտութիւնները շաղկապողը և մի ընդհանուր նպատակի ծառայեցնողը այսպիսով սօցիօլօգիան է:

«Ժամանակակից կենսաբանութեան վրայ իրաւունք ունենք նայելու իբրեւ երկրի վրայ եղած օրգանական կեանքի զանազան կողմերը ուսումնասիրող բոլոր առանձին առանձին զիտութիւնների փիլիսոփայութեան վրայ. ճիշտ նոյն տեսակ ընդհանրացնող և միացնող փիլիսոփայական նշանակութիւն ունի նաև սօցիօլօգիան» *):

Ասացի, որ նոր գիտութիւնը իր դոյութեան իրաւունքը ձեռք բերելու համար կատարել է ահագին ոլորապտոյտ ճանապարհ և անցել է զանազան շրջաններ: Խնդիրը լաւ հասկանալու համար կարևոր է աչքի անցկացնել այն զլխաւոր ուղղութիւնները, որոնք մինչև այժմ գոյութիւն են ունեցել և այսպիսով պատմականօրէն պարզարանել նրա ներկայ վիճակը: Նրա մօտ 60 տարուայ գոյութեան ընթացքում հանդէս են եկել ոչ միայն զատ զատ անհատական մտածողներ, այլ և կազմուել են որոշ ուղղութիւններ, որոնք ունեցել են երբեմն գերակշռող դիրք և բաւական հետևողներ: Այս իսկ հանգամանքը, տեական պայքարը, ուղղութիւնների կազմուելը ապացոյց է, որ խնդիրը զուր տեղը բարձրացրած մեծ աղմուկ է, որ այդ հարցը այժմէական է և կարևոր: Որքան մի ուժ հզօր է, նոյնքան մեծ է լինում նրան դիմադրելը: Դիմադրողների քանակից և ցոյց տուած եռանդից կարող ենք մակարբերել, թէ որքան մեծ է հակառակ ուժը: Սօցիօլօգիայի կարևորութիւնը և ուժը կարելի է այսպիսով հէնց նոյնիսկ նրա հակառակորդների թուից ու ուժից հասկանալ:

II

Օգիւստ Կօնտ եւ մտաւորական ուղղութիւն.

Սօցիօլօգիայի հայր Օգիւստ Կօնտը, որը 1830 թ. լուս ընծայեց իւր «Դրական փիլիսոփայութեան կուրսը» աշխատութիւնը, հիմք դրեց նոր գիտութեան և ուղղութիւն տուեց սօցիօլօգիային: Մինչև Կօնտը 18-րդ դարու փիլիսոփաները հասարակութիւնը համարում էին մարդկային մտքի գիտակ-

*) Карѣевъ Введение въ изуч. соц. 3.

ցական, դիտաւորեալ մի ստեղծագործութիւն: Հասարակութիւնը, ըստ Ռուսսօյի, համաձայնութեան եկած անհատներէ մի խմբակցութիւն էր. մարդիկ հասկանալով հասարակական կեանքի կարեւոր ու օգտակար նշանակութիւնը, փոխադարձ համաձայնութեան զալով հաստատել էին հասարակական կեանքը: Կօնտր իւր ուսումնասիրութեան մէջ նախ բողոքում է այդ թիւր հասկացողութեան դէմ, զտնելով, որ հասարակութիւնը ոչ թէ արուեստական մի երեւոյթ է, այլ բնական, նոյնքան, որքան օրգանիզմը ինքը բնական է: Մարդիկ ոչ թէ զատ զատ կենցաղի վնասները հասկանալուց յետոյ համաձայնութիւն են կայացրել միատեղ կեցութեան, այլ այս դրութիւնը բնութեան արդիւնք է, անկախ մարդկային կամքից և ցանկութիւնից առաջ եկած: Այս հայեացքը մի բողոք էր Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան ժամանակ պաշտպանուող զաղասփարի. այս պատմական մեծ երեւոյթը ինքը ցոյց տուեց, որ հասարակութիւնը արհեստական մի երեւոյթ չէ և ուրեմն ըստ ցանկութեան էլ չի կարելի փոփոխութիւնների ենթարկել: Իբրև բնութեան արդիւնք, իբրև մի տուեալ դրութիւն, որի առաջ զալու մէջ մարդը ինքը անմիջական դեր չունի, Կօնտր հասարակութիւնը, կամ ինչպէս ինքն է ասում «հասարակական ֆիզիկան» ուսումնասիրելու համար առաջարկում է իւր մշակած դրական փիլիսոփայութեան մեթոդը: «Դրական փիլիսոփայութեան հիմնական բնութիւն է քննել բոլոր երեւոյթները, իբրև այնպիսիներ, որոնք ենթարկուած են բնական անփոփոխ օրէնքների. վերջիններիս ճշգրիտ որոշելը և որքան կարելի է դրանց թիւր խտացնելը, մեր բոլոր շանքերի նպաստակն է. ի նկատի ունենալով ընդամին, որ այսպէս ասած սկզբնական և վերջնական պատճառները մարդկային մտքին բոլորովին անմատչելի են *):

Կօնտր սօցիօլօգիան համարում է մի տեսական գիտութիւն, մի գիտութիւն, որը աշխատում որոնել ընդհանուր օրէնքներ: Կօնտր տեսական գիտութիւնները փորձնական գիտութիւններից բարձր է գնահատում:

*) Карѣвъ Введ. 13 էր.

Կօնտր սօցիօլօգիան բաժանում է երկու մասի՝ շտատիկ և դիւնամիկ (կայուն և շարժուն դրուժիւններ)։ Շտատիկ մասում ուսումնասիրում է հասարակութեան մէջ եղած կարգը, այն կաղնակերպութիւնը, որով հասարակութիւնը կառավարւում է, որով հասարակութեան անդամները կապւում են ի մի ամբողջութիւն։ Շտատիկը ուսումնասիրում է հասարակութեան հաւասարակշռութեան պայմանները և ղեկավարող ոյժերը, իսկ դիւնամիկը զբաղւում է հասարակութեան զարգացման, յառաջադիմութեան օրէնքներով։ Կօնտր որովհետեւ իւր տուած դիտութիւնների համակարգութեան մէջ տեղ չէր տուել հոգեբանութեանը, համարելով վերջինիս ֆիզիօլօգիայի մի մասը, ուստի նրա տուած հասարակական կարգի ուսումնասիրութեան մէջ հոգեկան միութիւնը, հոգեկան կապակցութիւնը ի նկատի չի առնուած. նա հասարակութեան հաւասարակշռութիւնը բացատրում է իբրեւ բնութիւնից դրուած մի դրութիւն այնպէս, ինչպէս օրգանիզմի դրութիւնն է։ Սակայն նա մոռանում է, որ առնուազն ժամանակակից հասարակութեան ուսումնասիրութիւնը ցօյց է տալի, որ որքան մարդկային հասարակութիւնը յառաջադիմում է, այնքան ֆիզիքական արտաքին կապերի տեղ հոգեկան կապերն են դեր խաղում։ Կարեւորն այն է միայն, որ Կօնտր պահանջում է հասարակական կարգը, հաւասարակշռութիւնը ուսումնասիրելու դէպքում ուշք դարձնել ամբողջութեան վրայ։ Կօնտն է, որ առաջին անգամ շեշտում է, թէ հասարակութիւնը ըստ էութեան ուսումնասիրելու դէպքում պէտք է խօսա տալ տարրալուծելու, մասերի բաժանելու մեթոդից և ամբողջութիւնը պէտք է առաջ քաշել և ամբողջը անբաժան կերպով ուսումնասիրել։

Հասարակութիւնը ուսումնասիրող գիտութեան դիւնամիկի էական կողմը Կօնտր համարում է մարդկութեան յառաջադիմութիւնը կամ, աւելի ճիշտ ասած, զարգացումը։ Կօնտր ընդունում է, որ առհասարակ մարդկային հասարակութիւնը միատեսակ է զարգանում և որ մտաւոր զարգացումը մարդկային առաջադիմութեան գերակշռող սկզբունքն է։ Քանի որ մարտու մտաւորն է ղեկավարում հասարակութեան ընթացքը,

քանի որ միաքն է առաջ մղող և ուղղութիւն տուող յոժր հասարակական յառաջադիմութեան խնդրում, ուստի հասարակութեան արտաքին կեանքն էլ պէտք է իւր հերթին համապատասխանէ այդ մտաւոր զարգացմանը: Մարդկային մտաւոր զարգացման մէջ Կօնտր տեսնում է երեք շրջան. աստուածաբանական, մետաֆիզիկ և դրական-գիտական: Սրան համապատասխանում են հասարակութեան արտաքին կեանքի զարգացման երեք շրջաններ—սկզբում գինեւորական շրջան, ապա օրէնսդրական, որին հետևում է ինդուստրիական շրջան:

Որքան և Կօնտր դրական փիլիսոփայութեան հետևող էր, որքան և պահանջում էր ուսումնասիրել երևոյթները և այստեղից հանել ընդհանուր օրէնքներ, սակայն վերջին դէպքում նա շեղւում է իւր տուած օրէնքից: Կօնտր տուած հասարակութեան զարգացման երեք մեծ շրջաններում ոչ թէ նրա երևոյթների, եղած պատմութեան ուսումնասիրութեան արդիւնք են, այլ իւր մտածած, իւր նախօրօք կազմած ժրագիրն է, որի համաձայն նա ուղղում է հասարակութեան մինչև ինքը ունեցած զարգացումը բացատրել, ուրիշ խօսքով՝ նա ունի իւր տրամաբանական մտածողութեան տեսական օրէնքները և աշխատում է հասարակութեան սկզբից մինչև ինքը կատարած զանազան ծեափոխութիւնները որևէ կերպ յարմարացնել իւր ստեղծած օրէնքներին:

Կօնտր հասարակութիւնը համարում է միակ տուեալ, որի հետ սօցիօլոգիան դործ պիտի ունենայ. անհատի դոյութիւնը գիտական ուսումնասիրութեան տեսակէտից նա ժխտում է: Հասարակութեան զարգացման մէջ միայն հասարակական մրտաւոր յոժն է դերխաղացողը և ոչ անհատական յոժր: «Հանձարեղ մարդիկ, ասում է նա, որոնց մեծ մասամբ վերադրում էին կատարուած յաջողութիւնները, կարծես միայն նախորդուած շարժման իսկական գործիքներ էին»:^{*)} Այսպիսով նա մի կողմից կռւում էր 18-րդ դարու հայեացքների դէմ, երբ անհատական յոժր չափազանց էր զնահատուում, միւս կողմից

*) Карфевъ—Введ. в. изъ соц. 23-եր.

տակայն ընկնում էր մի սխալի մէջ, անհատին գործիքի դեր տալով հասարակութեան զարգացման խնդրում:

Կօնտի այս տեսութեան ամենաթոյլ կողմն այն է, որ նա լռելիայն ընդունում է գոյութեան և մտածողութեան համապատասխան լինելը: Նրա կածիքով միտքը և գոյութիւնը հաւասարազօր զադափարներ են և իրար ծածկում են. միտքը իւր ամբողջ բովանդակութեամբ համապատասխանում է գոյութեանը. այն, ինչ որ միտքը արտադրում է և ունի իւր մէջ, ըստ Կօնտի գոյութեան համապատասխան է: Այս տեսութեան սխալը հէնց այն է, որ միտքը գոյից նիւթ առնելով, կարողանում է իւր ծնողից աւելի բան ծնել իւր իսկ միջից: Միտքը իւր հերթին ուսումնասիրում է գոյութիւնը, այն ինչ որ կայ, բայց ոչ անխուսափելիօրէն այն ամենը, ինչ որ գոյութիւն ունի միայն, այլ աւելի երեւոյթներ: Մտքի մենք շատ երեւոյթներ, զադափարներ ունենք, որոնք ըստ ինքեան ոչ գոյին են համապատասխանում և ոչ էլ գոյութիւն ունին: Բաւական է լիշել մեր երեւակայութիւնը և նրա արդիւնքները, մեր ցնորքները, մեր իդէալները մի կողմից և գոյութեան իսկապէս ինչ լինելու և ի՞նչպէս լինելու, հասկանալու անհնարինութիւնը միւս կողմից, տեսնելու համար՝ թէ ինչ վիճակայ երկու տարբեր երեւոյթների մէջ: Այս տեսակէտից որքան արժէքաւոր է Կօնտի սօցիօլօգիայի ստատիկը, թէև քիչ մշակուած, նոյնքան թոյլ և միակողմանի է նրա սօցիօլօգիայի դինամիկը: Աւելացնենք նաև այն, որ Կօնտը մարդկային հասարակութեան զարգացման դեկլ տալիս է մտքին և ոչ թէ ընդհանրապէս հոգուն: Միտքը մարդկային հոգեկան աշխարհի միայն մի արտայայտութիւնն է և մի կողմի դեկլավարը, մինչդեռ հոգին աւելի խորը և բաղձակողմանի է և ունի այլ և այլ արտայայտութիւններ. օրինակ կամքը, զգացմունքները, որոնց թէ գոյութիւնը և թէ կատարած դերը մարդու կեանքում ժխտել չի կարելի:

Մանրամասն քննութեան առնել Կօնտի մարդկային հասարակութեան զարգացման երեք շրջանները այստեղ աւելորդ է. բաւական է լիշել ընդհանուր պատմութիւնից մի քանի դէպքեր ցոյց տալու համար, որ Կօնտի տուած բացատրու-

Թիւնը սխալ է: Օրինակ միշին դարում իշխում էր մետաֆիզիկ-աստուածաբանական ուղղութիւնը մարդկանց մտքերում: Բայց հասարակական կեանքում չկար զինուորական ամուր կազմակերպութիւն: Կամ հէնց նոր դարում, երբ իշխում է դրական փիլիսոփայութիւնը, մենք չենք տեսնում ամենուրեք հասարակական կազմում ինդուստրիական կազմակերպութիւն:

Կօնտը ունեցել է բաւականաչափ հետեւողներ, որոնք ոչ ըստ ամենայնի հետեւել են իրենց ուսուցչին, այլ օգտուելով նրա տուած հասարակութեան ինչ լինելու բացատրութիւնից, աշխատել են իրենց հերթին վերլուծել հասարակութեան մէջ դործող ոյժերը, ընտրել դրանցից մէկը և այդ դործօնով բացատրել հասարակութեան զարգացումը: Այդպիսիներից են Ադալֆ Կվէտլէյը, Բօկլը, Մաքս Միւլլէր և այլն. սրանք բոլորն էլ մարդկային հասարակութեան զարգացման մէջ տեսնում են իբրև մշտափոփոխ և յառաջադիմող տարր միտքը և մարդկային գիտութիւնը, իսկ մարդու հոգեկան միւս արտայայտութիւնները նկատում են իբրև աւելի կայուն տարրեր: Այդ պատճառով մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման էական դրդիչ դործօնը համարում են գիտութիւնը, միտքը (Բօկլ. Անդլիայի քաղաքակրթութեան պատմութիւնը):

Pessimist

(Կը շարունակուի)